

РОЗДІЛ 7 ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 37(09)-053.2:82.091

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.19.2.30>

ОБРАЗ ДИТИНИ В АНТИЧНІЙ І СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ

THE IMAGE OF THE CHILD IN THE ANCIENT AND MEDIEVAL LITERARY TRADITION

Долга Н.М.,

orcid.org/0000-0001-5243-7528

доцент кандидат філологічних наук,

доцент кафедри зарубіжної літератури

Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

У статті окреслені особливості формування образу дитини в літературі античного й середньовічного періодів. Розглянуті ціннісні підходи до життя й творчого розвитку дитини. Констатовано, що образ дитини, настільки популярний у сучасній культурі, був недостатньо чітко окреслений в часи розвитку античної й середньовічної літератури. Метою є систематизація й узагальнення історичних відомостей прообразу дитини в античній і середньовічній літературній традиції. Об'єктом дослідження цієї статті є дитячий літературний образ. Предметом дослідження виступають особливості художнього й літературного висвітлення образу дитини у часи до початку Нового часу (тобто орієнтовно до XVI століття). Виявлено, що у відповідності до одного з найбільш поширених підходів дитинство розуміється як модель суспільних відносин певного історичного періоду з певними обставинами і специфічними рисами обумовленості відносин між поколіннями. Встановлено, що уперше дитина як художній герой з'являється у давньогрецькій драмі. У багатьох ранньосередньовічних літературних пам'ятках зафіксовані прояви жорстокого ставлення до дітей: зумисне вбивство новонароджених, нещасні випадки, пов'язані з недбалим ставленням, підкидання дітей. З'ясовано, що загалом в епоху стародавніх часів й Середньовіччя були сформовані такі типи дітей: «герої», «жертви», «діти-підкидьки», «божественні діти» й «діти-шахраї» (наведені приклади кожного образу). Вивчення проблематики даної статті свідчить про різні підходи стосовно сутності дитинства: від образу «малого дорослого» (стародавні часи, середньовіччя) до філософії щасливої дитини й науково обґрунтованої педагогіки у Ж.-Ж.Руссо (XVIII століття). Серед вагомих перспективних напрямів дослідження даної тематики – компаративний аналіз зображення дитячих образів у літературі різних регіонів світу в часи античності й середньовіччя, наприклад, у стародавньому Китаї й античній Греції чи Римі, оцінка сукупності художніх прийомів, якими зображувалися різні характери дитини в період стародавності й середніх віків.

Ключові слова: дитина, діти, дитячий образ, антична література, середньовічна література, драматургія, драма, церква, стародавній світ, середньовіччя, Ренесанс, педагогіка, художні образи, суспільство, соціальна структура.

The article outlines the peculiarities of the formation of the image of the child in the literature of ancient and medieval periods. The value approaches to the child's life and development are considered. It is stated that the image of the child, so popular in modern culture, was not clearly delineated during the development of ancient and medieval literature. The aim is to systematize and summarize the historical information about the image of the child in the ancient and medieval literary tradition. The object of the research of this article is the child's literary image. The subject of the study is the peculiarities of artistic and literary coverage of the image of the child in the time before the New Age (i.e., roughly up to the XVI century). It is revealed that according to one of the most common approaches, childhood is understood as a model of social relations of a certain historical period with certain circumstances and specific features of conditionality of relations between generations. It has been established that the child first appears as an artistic hero in the ancient Greek drama. Many early medieval literary monuments record manifestations of cruel treatment of children – deliberate murder of newborns, accidents associated with negligent treatment, child abandonment. It was found out that during the ancient times and the Middle Ages the following types of children were formed: "heroes", "victims", "foundling children", "divine children" and "children-fraudsters" (examples of each image are given). The study of the problems of this article reveals different approaches to the essence of childhood: from the image of the "little adult" (ancient times, the Middle Ages) to the philosophy of the happy child and scientifically grounded pedagogy by J.-J. Rousseau (XVIII century). Among the significant promising areas of research on this topic is a comparative analysis of the image of children in the literature of different regions of the world during antiquity and the Middle Ages, such as ancient China and ancient Greece or Rome, and evaluation of the totality of artistic techniques, which depicted different characters of the child in the ancient and medieval periods.

Key words: child, children, children's image, ancient literature, medieval literature, drama, church, ancient world, medieval period, Renaissance, pedagogy, artistic images, society, social structure.

Актуальність і обґрунтування вибору теми.

Образ дитини, настільки популярний у сучасній культурі, був недостатньо чітко окреслений в часи розвитку античної й середньовічної літератури. У період до Нового часу (стародавній світ, середні віки) дитина ставала дорослим членом суспільства досить рано: для хлопчиків це був вік 14 років, а для дівчаток – 12 років. Звичайно, що для різних країн цей рубіж міг бути різним, але саме із цього віку вважалося, що колишні діти можуть ставати самостійними та створювати шлюбні союзи [17]. Відомий дослідник соціальної історії Ж. Ле Гофф стверджує, що як в античні часи, так і в період середньовіччя суспільство «ледь помічало дитину, не маючи часу ні розчулюватися, ні захоплюватися нею. Ледь вийшовши з-під опіки жінок, що не ставилися серйозно до дитячої суті, дитина виявлялася викинутою у виснажливість сільської праці або в навчання ратній справі» [9, с. 350]. Звичайно, що християнська релігія дещо пом'якшувала цей підхід, проте повною мірою. У контексті старозавітної доктрини «первородного гріха» хлопчик чи дівчинка розглядалася як досить норавлива істота, яка схожа на дорослу людину у власних прагненнях і негативних рисах. Доктрина первородного гріха водночас стверджувала, що від самого свого народження дитина вже є грішником. У середні віки було прийнято вважати, що дитина-грішник може досягнути власного духовного порятунку виключно шляхом повного смирення й упокорення рішенням старших. Тому в культурі середньовіччя позитивними якостями маленької людини вважалися покірність волі батьків і духовних наставників (а звідси – влади загалом). Дитина мала беззастережно визнавати авторитет старших. Подібний підхід, як вже стверджувалось, тривав до епохи Ренесансу, відколи для дитини послух і повна підпорядкованість вже не вважалися базовими якостями. Як стверджує західний дослідник родинного життя епохи середньовіччя Ф. Арьєс, поширене нині у суспільствах Заходу розуміння «дитинства» як періоду життя людини, що передбачає цілеспрямоване піклування й виховання, було запроваджене лише у XVI ст. [18] Саме тоді в період після того, як дитина переставала бути немовлям, вона почала зростати в оточенні домашніх, які займалися її навчанням і вихованням. До цього додалося народження нового соціального стану – буржуазії, в колах якої між батьками й дітьми склалися особливі емоційні стосунки. Отже, саме тоді розпочалася інституалізація педагогічної науки як цілісної системи, а також відповідної педагогічної фахової літератури [7, с. 96].

Водночас таке специфічне ставлення до дитини не виключало досить активного розвитку дитячих образів в античній та середньовічній художній літературі (як і інших видах мистецтва). Звичайно, що у той час не могло бути й мови про якусь окрему дитячу літературу. Скоріше за все, діти спочатку здобули собі місце в дорослих художніх творах, у т.ч. для читання й для сцени [10, с. 133].

Зазначена теми є крос-дисциплінарною, тобто такою, що знаходиться на стику багатьох наукових дисциплін – історії, літературознавства, психології, педагогіки, соціології та ін. Звичайно, що домінуючим при цьому є використання методологічного інструментарію насамперед історичної й літературознавчої наук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання соціальної ролі дитини в античному й середньовічному суспільствах стало предметом вивчення багатьох істориків і культурологів – як вітчизняних (С. Білецька [4], О. Квас [7, 8], Ю. Подосельнік [13] тощо), так і зарубіжних (І. Арзамасцева [1], Ф. Арьєс [2, 18], Ю. Бессмертний [3], А. Гуревич [6], Ж. Ле Гофф [9], П. Конеско [21], О. Ловцова [10], А. Ястребицька [17]).

Водночас безпосередньо питання дослідження – а саме дитячі образи у художній літературі в давнину – лишається відносно лакуною, що пов'язано з тим, що дитячі образи у художніх творах античного й середньовічного періодів, як правило, розглядалися на прикладі окремих авторів та їхньої літературної творчості, а не епохи в цілому.

Метою даної публікації є систематизація й узагальнення історичних відомостей про образ дитини в античній і середньовічній літературній традиції. **Об'єктом** дослідження цієї статті є дитячий літературний образ. **Предметом** дослідження виступають особливості художнього й літературного висвітлення образу дитини у часи до початку Нового часу (тобто орієнтовно до XVI століття). Така верхня хронологічна межа зумовлена початком епохи Ренесансу, в ході якої ставлення до дитини змінилося, причому в кращий бік порівняно з попередніми періодами. Вказане, звичайно, безпосередньо позначилося на образах дитинства у літературі.

Виклад основного тексту статті. Дитинство безпосередньо залежить від змін у суспільстві, а також різних форм соціальних відносин, що є відмінними, як за структурою, так і за часом виникнення й еволюції. Практично усі науковці, які фахово займалися цим питанням в історичній ретроспективі, констатують наявність різних

підходів стосовно дитинства: від образу «малого дорослого» (стародавні часи, середньовіччя) до філософії щасливого дитинства і науково обґрунтованої педагогіки у Ж.-Ж.Руссо [7, с. 92]. Французький учений Ф. Арьєс у своїй «Історії дитинства» застосував новий для науки підхід до розуміння сутності дитячого віку [18]. У зазначеній фундаментальній праці, виданій у середині 80-х років минулого століття, дитинство розглядається як модель суспільних відносин певного історичного періоду з певними обставинами і специфічними рисами обумовленості відносин між поколіннями. При цьому відкидається характерна для антропології концепція протиставлення дитини і дорослого.

Античні часи (Греція, Рим)

Оскільки розвинена цивілізація в Європі виникла у часи античних Греції та Риму, саме на цей період припадають перші уявлення про вікову специфіку дитинства, а також про духовні й матеріальні потреби маленької людини. Це стосується і давньогрецької літератури. Грецькі автори розглядали не лише історію дитячих іграшок, вони забезпечили системний внесок у проблематику шкільної й батьківської педагогіки (загальновідомим є спартанське виховання тощо). Як вважає В. Френч, Аристотель (який був не лише філософом, але й видатним педагогом) і Плутарх «створили перші моделі дитячого розвитку, які багато у чому паралельні сучасним теоріям» [20, р. 283].

Саме на часи античної Греції припадають перші намагання наукового осягнення феномену дитинства – це були праці про вікову періодизацію життя, автором якої являвся Аристотель. Видатний мислитель у своїх працях безпосередньо пов'язував методи, які необхідні використовувати для виховання дитини, з її віком.

У свою чергу, стародавні римляни, так само як і греки, визнавали факт інтелектуальної й духовної незрілості дитини, але при цьому не надавали великого значення періоду дитинства в житті. У літературних джерелах античного періоду дитяче світосприйняття і світогляд не розглядаються як щось особливе, унікальне і таке, що заслуговує на глибоку емпатію [4, с. 14].

У республіканському Римі дитинство розподілялося науковцями на вік немовлят (*infantia*), власне дитинства (*puer*) і юнацтва. Зокрема, видатний оратор, філософ і політичний діяч Сенека у розвитку дитини виокремлював періоди вагітності (*puerperium*), немовляти (*infantia*) – до 3 років, раннього дитинства – до 8 років (*pueritia*) й дозрівання (*pubertas*). Потім слідували юність і зрілість (*inventus*), а також старість (*senectus*) [7, с. 93].

Уперше дитина як художній герой з'являється в давньогрецькій драмі. О. Шипілов вважає, що вказане є проявом кризи культури античних полісів і початком т. зв. «постполісного» періоду. На думку науковця, саме припущення відносно можливості наявності у дитини певних прав «виводило дітей із приватно-сімейної у публічно-правову сферу, що нівелює домашнє батьківське всевладдя» [15, с. 51]. Звичайно, що давньогрецька драма не відкривала двері у неповторний поведінковий і ціннісний, а також емоційний та почуттєвий світ дитинства, вона скоріше намагалася побачити дитину як окремого художнього героя поза полісом і поза сімейними відносинами. Дитина розуміється як «чудо», як «міфічний герой» [1].

Відносини між дітьми та їхніми батьками знайшли відображення у трагедії Еврипіда «Медея» (431 р. до н.е.). Загалом в античні часи діти були обов'язковою умовою шлюбного союзу між чоловіком і жінкою. Проте присутність дітей у трагічному творі «Медея» ще раз підкреслює наявність гострих протиріч як у шлюбі в сенсі інституції, так і у відносинах між закоханими [10, с. 134].

Крім того, слід зауважити, що в літературі як античної Греції, так і стародавнього Риму в основному відсутні відомості про такі розповсюджені в ті часи форми вкрай негативного і жорстокого ставлення до дітей, як підкидання немовлят, обертання дітей у рабство, торгівля і наруга над неповнолітніми, а також їх вбивства. У художніх і документальних творах у період до Різдва Христового не зафіксовано навіть намагань припинити і засудити ці негативні соціальні явища, викликані економічними факторами і жорстокістю язичницьких вірувань (до прийняття християнства). Серед правових аспектів жорстокого поводження з дітьми – вже згадане вище розуміння їх в античному праві як власності батьків, що мали необмежену владу над малолітніми синами й доньками.

Візантія

Вбивство дитини стали розуміти як злочин лише з 318 р. після Р.Х. (часи правління імператора Костянтина), проте власне людиновбивством цей злочин почав вважатися у 374 р. після Р.Х. У подальшому у Візантійській імперії при імператорі Юстиніані (527–565) злочином також стали вважати і підкидання дитини. Звичайно, це вкрай негативне явище не припинило своє існування, проте маленька людина вже не могла сприйматися як уособлення негативних якостей й істота, яка позбавлена розуму.

Вказане знайшло своє відображення і у візантійській літературі, яку можна розглядати як свого

роду поступовий перехід від культури античності до епохи середньовіччя.

Антична драма знайшла своє продовження у візантійській літературі – зокрема, художній образ дитини бачимо у драмі «Христос-Страстотерпець» (її витoki присутні у таких грецьких драмах, як вже згадана «Медея», «Гекуба», «Іполит», «Орест», «Троянки», «Вакханки»; «Агамемнон» та ін.) [10, с. 136].

Середньовіччя

Література і драма Візантії привнесла відповідні художньо-естетичні канони для культури й мистецтва середніх віків. Як і в період античності, діти й після V–VI століть не представляли собою великої цінності для соціуму, оскільки суспільство ще не було готовим до чіткого виокремлення дітей від дорослого світу. При цьому саме в ранньому середньовіччі рівень смертності дітей був настільки високим, що ними фактично «не встигали зацікавитися» діячі мистецтва, які могли б сформувати відповідну жанрову систему для художнього образотворення. Таким чином склалася ситуація, що «діти багатих людей куди рідше доживають до старості або виростають, аніж діти бідняків» [6, с. 251].

Ф. Арьєс писав про епоху середньовіччя так: «Тривалість дитинства була зведена до того тендітного періоду, коли маленька дитина не може обходитися без сторонньої допомоги; дуже рано, щойно фізично зміцнівши, дитина зливається з дорослими, розділяючи з ними працю та гру. З маленького дитяти вона зразу ж ставала молодим дорослим, минаючи різні етапи юності...» [18, р. 9]. Говорячи про роль дітей у культурному житті тих часів, науковець був переконаний у тому, що «в загальній картині Середньовіччя, як, утім, і в епоху античності, дитинство було абсолютно невидимим, непомітним і повністю німим» [18, р. 37].

О. Квас визнає, що «про середньовічне дитинство відомо мало» [7, с. 95]. Водночас автор вважає, що саме у середні віки формується образ «дитини-sacrum» – маленького Христа, богоподібної істоти. Це Син Божий, який з'явився у світ у фізичній оболонці людини для того, щоби звільнити людство від первородного гріха. Перші образи дитини-Христа присутні на середньовічних творах мистецтва [8, с. 197].

Літературні праці середньовічних християнських мислителів (Августина, Григорія Великого, Ісидора Севільського) навіть пов'язані осудом природи дитинства. Наголошувалося на грішності дитини від природи – зокрема, на таких «негативних» якостях малечі, як непосидючість, вередливість, непередбачуваність поведінки [7, с. 96].

Ці висловлювання, вважають дослідники, пов'язані із трактуванням шлюбу, в якому рання християнська церква вбачала насамперед первородний гріх. Не дивно, що і доля дітей розглядалася саме під подібним кутом зору.

В основі християнських моделей відображення дитинства, розповсюджених в Європі в період середньовіччя, знаходився агіографічний канон. Оскільки римо-католицька церква була переконана в тому, що людська істота стає повноцінною лише у 7 років (час, коли вона може відрізнити добро від зла), це відповідним чином позначилося і на тогочасній літературі. Середньовічна агіографічна проза передбачала такі оцінки дитинства:

– у долі дитині має бути присутня помста за гріхи батьків (теза «син відповідає за батька»);

– слабкі, хворі чи понівечені діти розглядалися як кара за гріхи попередніх поколінь;

– дитина не є самоцінністю, а засобом покарання або, навпаки, винагородження батьків [3].

У багатьох ранньосередньовічних пам'ятках зафіксовані відомі ще з античності прояви жорстокого ставлення до дітей – зумисне вбивство новонароджених, нещасні випадки, пов'язані з недбалим ставленням, підкидання дітей. Цим самим батьки ніби «мстилися» дітям за їхню «гріховність». Ю. Безсмертний вважає, що середньовічна література має багато прикладів справжньої, щирої батьківської любові, проте практично не зображує образів дітей із моменту народження – тобто у віці немовлят тощо. Хоча дитячі образи присутні, вони характеризуються малим віком, але водночас і недитячим розумом, а також відвагою, войовничістю й іншими якостями, необхідними людині Середньовіччя [3, с. 44].

Таке незначне місце діти посідали в таких жанрах середньовічної літератури, як епос та лицарський роман. Ментальність людей середньовіччя не передбачала концентрацію на періоді дитинства, який вважався лише перехідним. У багатьох творах герої зображують вже дорослими чоловіками й жінками, а їхній дитячий вік просто пропускається («Смерть Артура» Томаса Мелорі, «Історія бриттів» Гальфріда Монмутського, анонімний цикл «Вульгата») [2, с. 138].

До XIII століття художнє мистецтво Західної Європи майже не звертається до дитячих образів [12, с. 28]. Можна стверджувати, що загалом у зазначену епоху були сформовані такі типи дітей: «герої», «жертви», «діти-підкидьки», «божественні діти» й «діти-шахраї» [1; 3; 11].

Образ «дитини-героя» і водночас «дитини-шахрая» зображений в одному з перших середньовічних фарсів (автор анонімний) під назвою

«Хлопчик і Сліпий» – текст стосується другої половини XIII ст. (більш точно – ймовірно 1266 р.) [19, р. 77]. Тут маленький хлопчик-городянин бере участь у різних побутових сценах, де «одержали перше окреслення реальні людські типи й характери» [5, с. 230]. Один із дослідників середньовічної літератури О. Михайлов оцінює вказані події таким чином: «Сімейні суперечки і сварки зовсім не обов'язково подаються у фарсах як зіткнення чоловіка й дружини, як суперництво статей за верховенство вдома – сваряться діти з батьками, господарі зі слугами тощо» [11, с. 23].

У багатьох випадках постаті дітей – це жертви жорстких обставин. Зокрема, вельми типовим для середньовічних епосів є знищення дітей у стилі царя Ірода – зокрема, це вбивство немовлят із метою ліквідації бастарда Мордредра, який є «дитиною із пророцтва» і водночас «дитиною-підкидьком» [13, с. 352].

Що стосується «божественних дітей», то їхні образи беруть витоки з античності. Підвищення ролі дітей у літературі середньовіччя пов'язане з кризою суспільного ладу (так само як це було і у стародавні часи). Оскільки у християнській літературі того часу домінував образ дитини-Ісуса, саме цим зумовлене постійне залучення дітей до ролей у релігійних п'єсах та інших постановках.

Як стверджує П. Конеско, у цей час дитина ще не постає у середньовічній літературі як особистість, «реальна дитина зі своїм особливим духовним світом для драматургів і театральних діячів усе ще, як і в Античності, лишається невидимою» [21, р. 63].

Лише через багато століть після завершення середніх віків, в епоху Просвітництва (XVIII ст.), видатними мислителями і літературами був закладений той інтелектуальний і ціннісний базис, який і понині знаходиться в основі педагогіки. Поява нового образу дитинства, який існує і понині, пов'язаний із диференціацією дорослого і дитячого світів і чітким виокремленням автономності, самостійності й психологічної цінності останнього.

Висновки. Вивчення проблематики даної статті свідчить про те, що вчені відмічають різні підходи стосовно сутності дитинства: від образу «малого дорослого» (стародавні часи,

середньовіччя) до філософії щасливої дитини й науково обґрунтованої педагогіки у Ж.-Ж.Руссо (XVIII століття). Відповідно до одного з найбільш поширених підходів (Ф. Арьєс) дитинство розглядається як модель суспільних відносин певного історичного періоду з певними обставинами і специфічними рисами обумовленості відносин між поколіннями; у давньогрецькій літературі багато зазначається про питання шкільної й батьківської педагогіки. Уперше дитина як художній герой з'являється в давньогрецькій драмі. Твори давньогрецької драматургії не відкривають двері у неповторний поведінковий і ціннісний, а також емоційний та почуттєвий світ дитинства, вони скоріше намагаються побачити дитину як окремого художнього героя поза полісом і поза сімейними відносинами. У візантійській літературній традиції образ дитини присутній у драмі «Христос-Страстотерпець»; середньовіччя у загальних рисах продовжило концепцію ставлення до дитини як до «маленького дорослого», що знайшло своє відображення і в літературі. У літературних творах діти досить рідко зображувалися, а за стилем формування образів нагадували зменшені версії дорослих. Європейці в період раннього і розвиненого середньовіччя вважали, що дитинство є перехідним періодом, про який швидко забували, оскільки він досить швидко проходить і лишається в минулому. Водночас саме у середні віки формується образ «дитини-sacrum» – маленького Христа, богоподібної істоти. Можна стверджувати, що загалом в епоху стародавніх часів й Середньовіччя були сформовані такі типажі дітей: «герої», «жертви», «підкидьки», «божественні діти» й «шахраї». Серед вагомих *перспективних напрямів дослідження* даної тематики: компаративний аналіз зображення дитячих образів у літературі різних регіонів світу в часи античності й середньовіччя, наприклад стародавньому Китаю й античній Греції чи Римі; оцінка сукупності художніх прийомів, якими зображувалися різні характери дитини в період стародавності й середніх віків; виявлення специфіки розкриття різних періодів дитячого життя (немовляти, 3-5 років, 6-9 років, 10-13 років) у літературі досліджуваного історичного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арзамасцева И.Н. О концепции «детство» в древнеримской литературе. *Развитие личности*. 2004. № 1. URL: <http://ri-online.ru/articles/1-04/407.html> (дата обращения: 11.11.2021).
2. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / пер. с франц. Я.Ю. Старцева при участии В.А. Бабинцева. Екатеринбург : Изд-во Урал, ун-та, 1999. 416 с.
3. Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в Средние века. Очерки демографической истории Франции. Москва : Наука, 1991. 240 с.

4. Білецька С. Еволюція образу дитини у педагогічному просторі західної цивілізації. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2012. Вип. 1. С. 13–17.
5. Всеобщая история искусств: в 6 т. Т. 2, кн. 1: Искусство средних веков / под ред. Б.В. Веймарна. Москва : Искусство, 1960. 508 с.
6. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. Москва : Искусство, 1990. 396 с.
7. Квас О.В. Проблема формування образу дитинства в соціально-гуманітарних дослідженнях. *Людинознавчі студії. Педагогіка*. 2016. Вип. 2. С. 91–100.
8. Квас О.В. Сакральний образ дитини в українській мистецькій традиції. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2013. Вип. 29. С. 197–203.
9. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. Екатеринбург : У- Фактория, 2005. 568 с.
10. Ловцова О.В. Ребенок в драме Античности и Средневековья: кто он? *Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология*. 2017. Т. 9, вып. 4. С. 133–142.
11. Михайлов А.Д. Средневековый французский фарс. Предисловие. *Средневековые французские фарсы*. Москва : Искусство, 1981. С. 6–32.
12. Обухова Л.Ф. Детская (возрастная) психология. Москва : Российское педагогическое агентство, 1996. 374 с.
13. Подосельник Ю.О. Дитячі образи Артуріани: особливості інтерпретації (на матеріалі англо-американської літератури фентезі ХХ ст.). *Актуальні проблеми слов'янської філології*. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст. 2009. Вип. XX. С. 352–359.
14. Степовик Д. Історія української ікони Х–ХХ століть. Київ : Либідь, 2004. 440 с.
15. Шипилов А.В. Отцы и дети в античности. *Человек*. 2012. № 5. С. 43–53.
16. Ярин А. Нейл Постман. Исчезновение детства. *Отечественные записки*. № 3. 2004. URL: <http://www.strana-oz.ru/?numid=18&article=861>. (дата обращения: 11.11.2021).
17. Ястребицкая А.Л. Западная Европа XI – XIII веков. Эпоха, быт, костюм. Москва : Искусство, 1978. 169 с.
18. Aries E. Centuries of Childhood : A social History of Family Life. Harmondsworth : Penguin, 1986. 414 p.
19. Davis J. M. Farce: With a new introduction by the author. New Brunswick; New York : Transaction Publishers, 2003. 191 p.
20. French, V. History of parenting: The ancient Mediterranean world. In M. H. Bornstein (Ed.), *Handbook of parenting: Biology and ecology of parenting*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2002. P. 345–376.
21. Konesko P. M. Representing Childhood: the Social, Historical, and Theatrical Significance of the Child on Stage. A Dissertation Submitted to the Graduate College of Bowling Green State University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Bowling Green, 2013. 193 p.